

Ewa Wojtoń

Nowa funkcja w starych murach : rewitalizacja terenów fortecznych jako szansa na rozwój i promocję na wybranych przykładach

Problemy Rozwoju Miast 9/4, 77-91

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Ewa Wojtoń

NOWA FUNKCJA W STARYCH MURACH – REWITALIZACJA TERENÓW FORTECZNYCH JAKO SZANSA NA ROZWÓJ I PROMOCJĘ NA WYBRANYCH PRZYKŁADACH

Abstrakt. Tereny poforteczne bardzo długo pozostawały na marginesie zainteresowań specjalistów różnych dziedzin. Obecnie podlegają procesom rynkowym – zmienia się ich stan prawny, własnościowy. Może to być dla nich zarówno szansą, jak i sporym zagrożeniem. Obiekty militarne nie są też najczęściej postrzegane przez społeczeństwo jako odznaczające się szczególnymi wartościami estetycznymi, co dodatkowo komplikuje ich sytuację. Od kilku lat zmienia się tendencja do ich niszczenia lub przyzwalania na dewastację. Przełomem była druga połowa lat 90. XX w., kiedy to zaczęto prace nad programami ochrony i zagospodarowaniem najważniejszych twierdz na ziemiach polskich. Zaczęto wytyczać trasy turystyczne po obiektach fortecznych, otwierać hotele i schroniska młodzieżowe, muzea i kawiarnie.

Ciągle jednak w Polsce występuje duży dysonans pomiędzy znacznym potencjałem, jaki posiadamy w zakresie turystyki militarnej, a słabo rozwiniętą ofertą turystyczną i nie do końca przemyślaną promocją. Rozwój turystyki obiektów powojkowych dopiero od niedawna zaczyna dotyczyć Polski. Może on przynieść istotne korzyści ekonomiczne, zaś znalezienie właściwej funkcji, odpowiednia akcja promocyjna i informacyjna, mogą doprowadzić do tego, że staną się one atrakcją dla odwiedzających i spowodują wzrost gospodarczy regionu i podniesienie poziomu życia mieszkańców.

Słowa kluczowe: rewitalizacja, rozwój, tereny poforteczne, turystyka militarna, twierdza, park kulturowy.

Z racji położenia i przeszłości na terenie Polski znajduje się wiele budowli obronnych. Pod koniec XX w. ich liczbę szacowano na ok. 5000, w tym 200 obiektów wielkoobszarowych [Kupisz 2007; s. 183]. Obecnie można się spotkać z danymi, zgodnie z którymi ogólna liczba różnego rodzaju obiektów fortyfikacyjnych (murów obronnych, twierdz i zamków) wynosi ok. 16 tys. [Jędrzyk, Rohrscheidt 2011].

Turystyka militarna

Obiekty militarne zaliczane są na całym świecie do ważnych atrakcji krajoznawczych. Decyduje o tym fakt, iż jest naprawdę wielu turystów, których interesują grody, zamki, twierdze lub ich ruiny, często otoczone nimbem tajemniczości. Ważną cechą z punktu widzenia turystyki jest ścisły ich związek z przyrodą, usytuowanie w malowniczych okolicach, co dodatkowo zwiększa walor obiektów, wzbogacając ofertę turystyczną, tworząc militarną turystykę kulturową¹.

¹ Termin za T. Jędrzyk, A. M. von Rohrscheidt [2011, s. 10].

Ten rodzaj turystyki pełni kilka ważnych funkcji: edukacyjno-historyczną, polityczno-ideologiczną, kulturalno-rozrywkową, rekreacyjno-sportową, przygodową².

Ciągle jednak w sposobie myślenia urzędników i całej społeczności pokutuje przekonanie, że ochrona zabytków czy krajobrazu kulturowego jest całkowicie sprzeczna z rozwojem społeczno-gospodarczym i może hamować poprawę standardów życia. Tylko tam, gdzie władze samorządowe zaczną traktować zabytki nie tylko jako dobra kultury, ale także jako dobra ekonomiczne o sporym potencjale, może nastąpić zmiana. O tym zaś, czy samorządy będą podejmować odpowiednie inicjatywy, zadecyduje świadomość potencjału kulturowego oraz korzyści wynikających z jego ochrony i wykorzystania [Molski 2000; s. 59].

Stan zachowania większości obiektów militarnych w naszym kraju nie jest zadowalający ani z powodu zbyt długiego wykorzystywania na ich do celów wojskowych, ani obcego pochodzenia większości z nich. Często były poddane dziwnej eksploatacji turystycznej i wandalizmowi, dlatego paradoksalnie w najlepszym stanie są te obiekty, które były, lub nadal są użytkowane przez wojsko, albo służyły jako muzea czy miejsca pamięci.

Sytuacja ta stopniowo zmienia się, liczne grupy miłośników obiektów militarnych, jak również niektóre gminy podejmują działania zmierzające do odnowy tego typu obiektów na swoim terenie³.

Do 1989 r. większość – jeżeli nie wszystkie – obiekty forteczne w Polsce znajdowały się w zarządzie Skarbu Państwa i wojska, obecnie sytuacja ta uległa daleko idącym zmianom, gdyż znaczna część zasobu militarnego została przekazana Agencji Mienia Wojskowego⁴, a następnie sprzedana, często w ręce prywatne, lub oddana w zarząd lokalnym samorządom. Spowodowało to znaczne rozdrobnienie własności, a co za tym idzie utrudnienie turystom dostępu do poszczególnych obiektów, ale także trudności z uzyskaniem funduszy koniecznych na ich odnowę, konserwację czy utrzymanie.

Stopień dostępności poszczególnych obiektów militarnych bywa bardzo różny, co ma niebagatelny wpływ na ich potencjał turystyczny. Wiele z nich jest niedostępnych, lub dostępnych w sposób ograniczony⁵. Niemniej jednak ostatnimi czasy oferta turystyczna w zakresie turystyki militarnej poszerza się, pojawiają się nowe oferty zwiedzania grupowego (Świnoujście, Srebrna Góra), otwierane są nowe odcinki do zwiedzania (Nysa) [Jędrysiak, Rohrscheidt 2011; s. 188-189]. Przełom w postępowaniu z obiektami warownymi nastąpił w drugiej połowie lat 90. XX w., kiedy to zaczęto pracować nad programami ochrony i zagospodarowaniem najważniejszych twierdz na ziemiach polskich, m.in. Twierdzy Kraków, Przemyśl, Giżycko i wielu innych mniejszych [Janczykowski 2002; s. 9]. W celu zinstytucjonalizowania tych działań powstała na początku 1999 r. Rada Ochrony i Konserwacji Architektury Obronnej przy Generalnym Konserwatorze Zabytków. Zaczęto wytyczać trasy turystyczne po obiektach fortecznych, organizować, jak w Gdańsku, parki kultury i wypoczynku, otwierać hotele i schroniska młodzieżowe, muzea i kawiarnie. Biorąc pod uwagę możliwości promocji i rozwoju kulturowej turystyki militarnej, należy stwierdzić,

² Tamże, s. 15.

³ Np. Twierdza Wisłoujście, która staraniem finansowym władz Gdańska będzie częścią tamtejszego Muzeum Historycznego.

⁴ Por. P. Molski [2000, s. 201].

⁵ Twierdza Osowiec lub Grudziądz dostępne są tylko w określonych dniach, na określonych trasach lub za pozwoleniem dowództwa. Częściowo są dostępne wybrane forty Twierdzy Toruń, Poznań czy Przemyśl.

że do najważniejszych i najczęściej spotykanych zmian ich funkcji należy bez wątpienia funkcja muzealna. Muzea, ekspozycje wojskowe i izby pamięci to najczęstsze sposoby wykorzystania zagospodarowanych obiektów fortecznych⁶.

Istotną formą promowania obszarów militarnych jest tworzenie szlaków turystycznych, które promują nie tylko konkretne miejsce, wydarzenie, ale szerszy obszar, grupując obiekty czy miejsca wokół osoby, epoki, wydarzenia itp., jednocześnie stając się motorem poprawy gospodarki konkretnego miasta, regionu czy całego państwa, poprzez tworzenie miejsc pracy, akumulację kapitału, promocję⁷. Jako przykłady tego typu szlaków można wymienić szlak historii militarnej gminy Jastarnia⁸ czy szlak forteczny wokół Torunia⁹. Znane są także podziemne trasy turystyczne, z których chyba najpopularniejsza w Polsce jest trasa utworzona na terenie Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego (MRU)¹⁰.

Od roku 2001 rozwój turystyki stał się zadaniem własnym samorządu gminnego, dlatego władze lokalne zaczęły baczniej przyglądać się tej sferze życia, zaczęły traktować ją jako istotny element rozwoju gospodarczego regionu. Dostrzeżono, że wzrost atrakcyjności turystycznej i większa liczba odwiedzających to więcej pieniędzy, dlatego coraz częściej w różnego typu strategiach zaczęły się pojawiać postulaty wspierania turystyki poprzez zwiększanie liczby i poprawę infrastruktury noclegowej, bazy gastronomicznej, lokowanie centrów handlowych, handlowo-rozrywkowych, terenów sportowo-rekreacyjnych, a przede wszystkim poprawę jakości i ochronę dóbr przyrodniczych i kulturowych na podległym sobie terenie. Oczywiście i konieczne stało się powoływanie w urzędach komórek odpowiedzialnych za promocję regionu, tworzenie centrów informacji turystycznej, wreszcie wytyczanie szlaków tematycznych, porządkowanie i zabezpieczanie terenu. Już tylko te działania spowodowały potrzebę tworzenia nowych miejsc pracy, angażowanie społeczności lokalnej i pewien wzrost gospodarczy gmin i województw.

Po zapoznaniu się z dokumentami strategicznymi wszystkich 16 województw, ważnymi z punktu widzenia tworzenia parków fortecznych¹¹, czyli planów zagospodarowania przestrzennego, jak również strategii rozwoju turystyki poszczególnych regionów i ujęcia w nich obiektów militarnych, trzeba zauważyć, że jedynym¹², w którym uwzględniono konieczność tworzenia parków kulturowych na terenach powojennych z obiektami warownymi, jest województwo małopolskie. Drugim chlubnym wyjątkiem jest województwo podkarpackie, które zaproponowało w ramach strategii rozwoju turystyki stworzenie produktów turystycznych, najważniejsze z nich są propozycje związane z Twierdzą Przemyśl [*Strategia...* 2006]. Wydaje się, że nieco lepiej jest na poziomie gmin, które mają na podległym sobie obszarze zabytki architektury fortecznej, tam możemy już znaleźć bardziej

⁶ Badania własne na podstawie dostępnych danych, publikacji i stron internetowych.

⁷ Tworzenie szlaku turystycznego czy kulturowego pociąga za sobą konieczność jego promowania (w obecnych czasach najczęściej przez strony internetowe), stworzenia od podstaw lub unowocześnienia bazy noclegowej, gastronomicznej, stworzenia możliwości łatwiejszego dojazdu itp. Jednocześnie szlaki turystyczne niejako przy okazji mogą promować inne walory historyczne czy przyrodnicze regionów, przez które przebiegają.

⁸ <http://www.jastarnia.pl/fortyfikacje.html>, 7.08.2012

⁹ http://www.torun.fortyfikacje.pl/index.php?id=ab4_obiekty, 7.08.2012

¹⁰ <http://www.bunkry.pl/pl/index.html>, 7.08.2012

¹¹ Parki forteczne to jedna z czterech form ochrony zabytków, zapisana w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Pozostałe formy to wpis do rejestru, uznanie za pomnik historii i ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego [*Ustawa ...2003*].

¹² *Uchwała nr XV/174/03 Sejmiku Województwa Małopolskiego...*, [2003].

Tabela 1. Porównanie wybranych miast, w których znajdują się obiekty forteczne

Miasto	Obszar miasta	Liczba mieszkańców	Liczba turystów w mieście	Obszar terenów fortecznych	Data powstania	Własność	Sposoby ochrony
Giżycko	14 km ²	29 643 (2010)	ok. 22 000, w Twierdzy ok. 40 000 (2011)	Sama twierdza ok. 1 km ² , a Wyspa Giżycka, na której się znajduje ok. 30 ha	1844-1856	Gmina miejska Giżycko – właściciel większości terenu, z wyjątkiem 1 działki	Teren objęty ochroną konserwatorską, wpisany do rejestru. Brak miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego
Przemyśl	46 km ² (4618 ha)	66 229 (2010)	78 435 (2010)	Ok. 150 obiektów fortecznych w dwóch pierścieniach odległych o 4 i 8 km od miasta. Liczne obiekty nieobronne ^b oraz łącznie ponad 150 km dróg fortecznych. Łącznie ok. 400 km ²	1871-1914 ^a	Gmina miejska Przemyśl oraz gminy sąsiadujące	Obiekty wchodzące w skład Twierdzy są objęte ochroną konserwatorską. Związek Gmin Fortecznych przygotował w 2007 r. „Program plan ochrony dla zespołu parków kulturowych Twierdzy Przemyśl”. Oparto na nim przygotowany w ramach RPO dla województwa podkarpackiego program „Zagospodarowanie zespołu zabytkowego Twierdzy Przemyśl w celu udostępnienia dla turystyki kulturowej. Etap I” na 2011-2012
Kraków	327 km ²	759 137 (2011)	ok. 6 500 000 turystów, i ok. 8 600 000 odwiedzających ^c , (dane na 2011)	Ponad 140 obiektów obronnych, kilkadziesiąt nieobronnych ^b , prawie 300 ha starodrzewu na 1083 ha zieleni i krajobrazu otwartego, kilkadziesiąt km dróg fortecznych	1849-1916 ^a	Gmina miejska Kraków, Skarb Państwa, inne (Wojsko Polskie, osoby prywatne)	Uchwała nr 119/1294/06 Rady Miasta Krakowa z 25 października 2006 o przyjęciu dokumentu „Ramowy program ochrony i rewitalizacji zespołu historyczno-krajobrazowego Twierdzy Kraków”. Większe obiekty twierdzy są wpisane do rejestru zabytków, mniejsze oraz praktycznie wszystkie tereny wokół i pomiędzy fortami są bez ochrony. Brak mppz dla większości obiektów.

^a Daty są orientacyjne, gdyż obie twierdze były budowane etapami w ciągu całego XIX i XX w., do wybuchu I wojny światowej.

^b Przez obiekty nieobronne rozumiem obiekty infrastruktury wojskowej i zaplecza twierdzy (m. in. koszary, szpitale, magazyny, warsztaty).

^c Statystyki miejskie Krakowa różnią się dwie kategorie: turyści oraz odwiedzający miasto.

Źródło: oprac. własne na podstawie stron internetowych urzędów, raportów o stanie miast, stron internetowych wymienionych w spisie literatury.

konkretne propozycje rozwiązań¹. Niemniej jednak ciągle jeszcze problem konserwacji, renowacji i rewitalizacji obiektów powojkowych w Polsce wydaje się niedostatecznie rozwiązany i uporządkowany.

Sytuację obiektów fortecznych w wybranych trzech miastach ilustruje tabela 1.

Twierdza Giżycko – Feste Boyen

Bastionowo-poligonalna twierdza, wzniesiona w latach 1844-1856 za czasów króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV, stanowiła główne ogniwo w łańcuchu umocnień zamykających od wschodu dostęp do terenu Prus. Broniąc ważnego strategicznie przesmyku pomiędzy mazurskimi jeziorami, brała udział w walkach 1914-1915 oraz w 1945 r. Sam teren twierdzy obejmuje ok. 1 km² terenu, a cała Wyspa Giżycka liczy około 30 ha. Do 1957 r. była obiektem wojskowym, a następnie należała do zakładów przemysłu spożywczego. Od 1993 r. w obiekcie działa Towarzystwo Miłośników Twierdzy Boyen, które jej teren oczyściło, uporządkowało, wytyczyło ścieżki dla turystów. Obiekt wraz z terenem przyległym w przeważającej mierze należy do gminy. W jego obrębie funkcjonuje także amfiteatr na 3000 osób, a w koszarach mieści się schronisko młodzieżowe, jak również niewielkie pomieszczenie ekspozycyjne. Każdego roku obiekt odwiedza duża liczba turystów, w 2011 r. ok. 40 000, przy około 22 000 odwiedzających miasto (tab. 1).

Ważne jest, że przestrzenny układ historyczny obiektu zachował się praktycznie nienaruszony do czasów współczesnych, co czyni z twierdzy jedno z najlepiej zachowanych i najcenniejszych założeń wojskowych swoich czasów, nie tylko w Polsce, ale i w Europie (ryc. 1, 2, 3, 4).

Bez wątplenia twierdza jest szansą rozwoju dla miasta, jednak wydaje się, że władze lokalne nie mają do końca pomysłu na obiekt jako całość. Poza znalezieniem środków finansowych w wysokości 3 mln zł w Regionalnym programie operacyjnym na laboratorium prochowe i wozownię, co do których nie ma pewności, jakie funkcje po odnowieniu będą pełnić, właściwie brak jest pomysłu na przyszłość twierdzy.

Oczywiście obszar jest objęty planem rewitalizacji [*Lokalny...* 2010], obejmującym projekt zagospodarowania, w którym wyszczególniono nowe funkcje poszczególnych obiektów².

Podobnie jest w przypadku innych dokumentów strategicznych Gminy, podkreślających konieczność ochrony dziedzictwa kulturowego miasta i regionu, którego Twierdza jest jednym z najwartościowszych elementów. Podnoszona jest konieczność ściślejszego jej powiązania ze śródmieściem pasażem pieszym i rowerowym [*Studium...* 2011; s. 51], jej należyta ochrona i podejmowanie wszelkich prac z uwzględnieniem wytycznych konserwatorskich.

¹ Np. *Plan ochrony Fortecznego Parku Kulturowego w Srebrnej Górze, 2004*, Warszawa – Srebrna Góra, źródło: http://www.stoszowice.pl/download/File/pliki_pdf/Plan_Ochrony_Parku.pdf, 11.01.2012

² *Studium wykonalności dla terenu Twierdzy Boyen*. [2009] zakłada przygotowanie na terenie Twierdzy obiektów hotelowych, rekreacyjnych i sportowych, lokali gastronomicznych, obiektów muzealnych i wystawienniczych, pracowni artystycznych, a także stworzenie infrastruktury do organizacji imprez plenerowych. Planowane jest także wykonanie ścieżek dydaktycznych i rekreacyjnych. Aby jednak całość mogła należycie funkcjonować, potrzebne będzie współdziałanie władz miejskich z operatorem prywatnym na zasadzie koncesji lub dzierżawy (s. 96-100).

Głównym przeznaczeniem Feste Boyen we wszystkich dokumentach planistycznych gminy jest funkcja turystyczna i rekreacyjna, jak również edukacyjna, służąca zaspokojeniu potrzeb mieszkańców, poprawie jakości ich życia. Brana jest także pod uwagę konieczność powiązania twierdzy z systemem dróg rowerowych i turystycznych na terenie Krainy Wielkich Jezior Mazurskich.

Giżycko ma duże szanse wykorzystać turystycznie potencjał obiektu z uwagi na fakt, że miasto nie ma większych możliwości rozwoju przemysłu, położone jest ono na jednym z najmniej uprzemysłowionych terenów województwa.

Ryc. 1. Twierdza Giżycko – ścieżka dla turystów
Fot. Ewa Wojtoń

Ryc. 2. Zagospodarowany fragment Twierdzy Giżycko
Fot. Ewa Wojtoń

Ryc. 3. Widok na bramę główną twierdzy – Giżycką
Fot. Ewa Wojtoń

Ryc. 4. Fragment obwarowań Twierdzy Giżycko i trasy do zwiedzania
Fot. Ewa Wojtoń

Twierdza Przemyśl

Twierdza jest często określana mianem Verdun frontu wschodniego. To ważna część Przemyśla, nadgranicznego, tętniącego życiem miasta, a jednocześnie miasta-widma, legendy i fenomenu, który przeżył burze historii [Środulska-Wielgus i in. 2011; s. 293].

Budowa umocnień wokół miasta wiązała się ściśle ze zmiennymi losami stosunków rosyjsko-austriackich w II połowie XIX w. i na początku XX w. Pierwsze wzmianki o możliwości czy konieczności ufortyfikowania miasta pojawiły się już w 1818 r. i wiążą się z osobą inżyniera Michała Cichockiego. Jednak dopiero w 1871 r. po długotrwałych dyskusjach decyzję o budowie twierdzy podjął cesarz Franciszek Józef.

Twierdza to jeden z najbardziej złożonych systemów obronnych, przed I wojną światową zaliczanych do założeń militarnych rangi europejskiej. Liczy ona kilkaset obiektów fortyfikacji stałej, polowej oraz budowli niefortyfikacyjnych. Większość z nich jest obecnie mocno zniszczona, ale fenomenem jest krajobraz warowny zachowany w znacznym stopniu, dzięki nieznacznej presji inwestorów na zewnętrzny pierścień fortów [Idzikowski, Wielgus 2011; s. 67]. Twierdza została metodycznie wysadzona przez Austriaków w dniu 22 marca 1915. Do stopniowej rozbiórki elementów wyposażenia i fragmentów konstrukcji twierdzy przystąpiono już w latach 20. ubiegłego wieku. W czasie II wojny światowej niektóre fragmenty założenia częściowo adaptowano na tzw. linię Mołotowa.

Obecnie założenie militarne jest cennym zabytkiem urbanistycznym, architektonicznym, budowlanym, technicznym, technologicznym. Twierdza to także europejska nekropolia³, chyba jedna z największych na kontynencie, ale również zabytek niematerialny, miejsce historyczne, świadectwo osiągnięć wielu wybitnych postaci (ryc. 5, 6).

Współcześnie jedną z najważniejszych decyzji dotyczących twierdzy było utworzenie w 2006 r. Związku Gmin Fortecznych, obejmującego wszystkie gminy, na których terenie znajdują się obiekty forteczne. Związek ma na celu m.in. utworzenie Zespołu Parków Kulturowych Twierdzy Przemyśl, jako formy ochrony konserwatorskiej, aby należycie chronić

Ryc. 5. Twierdza Przemyśl – Bolestraszyce (San Rideau), widok ogólny
Fot. Ewa Wojtoń

³ Oblegana trzykrotnie twierdza mieściła ok. 130 tys. załogi, ok. 30 tys. ludności cywilnej, natomiast na przedpolach mogło stacjonować ok. 280 tys. żołnierzy. W trakcie walk zginęło bardzo wielu ludzi różnych narodowości: austriackiej, rosyjskiej, polskiej, węgierskiej, niemieckiej, czeskiej, słowackiej i innych.

Ryc. 6. Twierdza Przemysł – Duńkowiczki, widok ogólny

Fot. Ewa Wojtoń

i wyróżniać najważniejsze elementy założenia fortecznego. Stawia sobie za cel także wykonywanie prac ochronnych na obszarach i w obiektach chronionych Twierdzy Przemysł, inspirowanie i wspieranie działań gmin w zakresie ochrony fortów twierdzy, wspieranie działań mających na celu uznanie założenia za pomnik historii, wreszcie prowadzenie działalności promocyjnej Związku ze szczególnym uwzględnieniem produktu turystycznego pn. Twierdza Przemysł⁴.

Jedną z jego pierwszych i najważniejszych inicjatyw było zgłoszenie do realizacji programu zagospodarowania zespołu zabytkowego Twierdzy Przemysł w celu udostępnienia dla turystyki kulturowej⁵. Zgodnie z nim, całość prac mających na celu podwyższenie standardów turystyki poprzez zwiększenie bezpieczeństwa zwiedzających, ułatwienie dostępu do obiektów oraz poprawę jakości oferty informacyjnej i dydaktycznej, została podzielona na trzy etapy. W każdym z nich mają być prowadzone prace mające na celu waloryzację zasobu, określenie wytycznych na przyszłość, wytyczenie i oznakowanie szlaków turystycznych, prace zabezpieczające, adaptacyjne wybranych fortów, uporządkowanie zieleni fortecznej, dróg wewnętrznych i dojazdowych.

Całość prac przewidzianych programem ma być swoistym laboratorium o precedensowym znaczeniu dla rewitalizacji i aktywizacji turystycznej twierdzy i innych wielkich założeń tego typu w Polsce. Mają one w niedalekiej przyszłości stworzyć możliwość czerpania zysków z zachowanego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, budując system zarządzania krajobrazem, który może przysłużyć się planom wpisania twierdzy na listę pomników historii, a następnie na Listę UNESCO.

⁴ Statut Związku Gmin Fortecznych Twierdzy Przemysł, par. 8, źródło: <http://www.fortytwierdzyprzemysl.pl/dokumenty-zgromadzenia.html>, 3.08.2012.

⁵ Zagospodarowanie zespołu zabytkowego Twierdzy Przemysł w celu udostępnienia dla turystyki kulturowej. [w:] <http://fortytwierdzyprzemysl.pl/publikacje/przewodnik-po-projekcie-zagospodarowanie-zespołu-zabytkowego-twierdzy-przemysl-w-celu-udostępnienia-dla-turystyki-kulturowej.html>, 3.08.2012.

O tym, że władze lokalne dostrzegają potencjał i znaczenie twierdzy nie tylko z punktu widzenia miasta, świadczą liczne dokumenty, w których została zapisana konieczność ochrony i eksponowania elementów założenia fortecznego⁶, ale także ich przeznaczenia na „funkcje usługowo-rekreacyjne z dominacją ochrony wartości historycznych oraz ochrony i opieki nad zabytkami”⁷, z jednoczesnym uwzględnieniem funkcji turystycznej i powiązaniem usług z tą ostatnią. Zaznaczono także, że konieczne jest zachowanie pasa o szerokości 100 m od urządzeń fortecznych celem ich właściwej ekspozycji i ochrony konserwatorskiej⁸.

Najistotniejsza, zwłaszcza z punktu widzenia rozwoju turystyki i jej wpływu na gospodarkę i poziom życia mieszkańców, wydaje się *Strategia rozwoju turystyki dla Miasta Przemyśla* [2007], w której zapowiedziano budowanie miasta turystycznego Twierdza Przemyśl, przygotowanie kompleksowej oferty w tym zakresie. Według tego dokumentu twierdza ma być produktem turystycznym i motorem rozwoju miasta. Twierdzę potraktowano jako wyróżnik Przemyśla, jej historyczne funkcje można łatwo przenieść na funkcje turystyczne, stąd propozycje mające na celu spowodowanie, by odwiedzający czuł się w mieście jak w historycznej twierdzy: stosowanie odpowiedniego nazewnictwa, menu „galicyjskiego” w restauracjach, używanie kolorystyki z epoki, do tematyki powinny nawiązywać także wszelkiego rodzaju pamiątki.

Twierdza Kraków

Cały dzisiejszy Kraków jest pełen fortów, baterii, szaniców, połączonych kilometrami dróg, maskowanych tysiącami drzew. Twierdza Kraków to jeden z największych w Europie zespołów zabytkowego budownictwa obronnego z okresu od XVIII do XX w. Od połowy XIX stulecia stanowiła ważny nadgraniczny obiekt obronny monarchii austrowęgierskiej przeciwko carskiej Rosji. Decyzję o rozpoczęciu jej budowy wydał cesarz Franciszek Józef w kwietniu 1850 r., jednak prace projektowe i budowlane prowadzono już znacznie wcześniej. Głównym zadaniem była ochrona traktu biegnącego z Warszawy przez Kraków na Chyżne, jak również obrona jedynych na odcinku kilkuset kilometrów mostów na Wiśle, będącej wówczas rzeką graniczną między Austro-Węgrami a Rosją.

Twierdza była budowana etapami w latach 1849-1916. Wykorzystywano częściowo wcześniejsze elementy obronne, np. umocnienia z czasów Tadeusza Kościuszki. Tuż przed 1914 r. w skład twierdzy wchodziło kilkaset różnego typu fortów i obiektów zaplecza, uzupełniały je liczne umocnienia polowe. W listopadzie i grudniu 1914 r., forteca prawidłowo spełniła swoje zadanie, broniąc dostępu wojskom rosyjskim nacierającym na zachód i południe. W okresie międzywojennym twierdza nadal służyła wojsku, tym razem już polskiemu, będąc siedzibą garnizonu. W okresie powojennym obiekty położone najbliżej centrum miasta zostały w znacznej mierze rozebrane lub mocno uszkodzone. Część zagospodarowano na magazyny lub na potrzeby niewielkich zakładów produkcyjnych, co też nie pomogło im przetrwać bez uszczerbku. Największy okres zniszczeń obiektów twierdzy to lata 80. i 90. ubiegłego wieku. Do chwili obecnej przetrwało mimo wszystko całkiem sporo

⁶ Zapisano konieczność ochrony jako pomnika historii bez względu na obecne i przyszłe przeznaczenie terenów, na których jest zlokalizowana twierdza [*Studium uwarunkowań...* 2006; s. 14].

⁷ Tamże, s. 11.

⁸ Tamże, s. 14.

fortów, ponad 100, większość z nich znajduje się w granicach administracyjnych Krakowa, ale są też obiekty na przedpolach Wieliczki, na terenie gmin Zabierzów, Zielonki i Wielka Wieś [Brzoskwinia i in. 2005; s. 66-68].

Część obiektów, tych ważniejszych, głównych, jest wpisana do rejestru zabytków, natomiast większość nie jest objęta żadną formą opieki, najgorzej jest z terenami komponowanej zieleni. Wygląda na to, że dopuszczalne jest chronienie budynków, natomiast terenów wokół i pomiędzy nimi już nie. Ogromne szkody w substancji obiektów twierdzy spowodowała ustawowa konieczność sporządzania nowych planów zagospodarowania przestrzennego po roku 2003, od kiedy to żadne prawo nie broniło obiektów i całych obszarów twierdzy przed ich celową destrukcją.

Część fortów jest dobrze zachowana i zagospodarowana, należą do nich forty Kościuszko, Zielonki, Olszanica i Grębałów, Skała. Podobnie jest z obiektami Kosocice, Swoszowice, Kleparz oraz Krzesławice, wszystkie one pełnią swoje funkcje i mają odpowiedzialnych gospodarzy. Niestety wiele obiektów dawnej Twierdzy Kraków pozostaje w fatalnym stanie, ponieważ albo nie mają gospodarzy, albo Skarb Państwa lub gmina Kraków nie są nimi zainteresowane lub nie mają środków na podejmowanie konkretnych działań. Tym bardziej warto podkreślić pozytywne przykłady inicjatyw lokalnych, oddolnych, jak wspomniane Krzesławice i młodzieżowy dom kultury czy Bastion III Kleparz i jego właściciel – Vinfort Piwnice Win Importowanych, Muzeum Armii Kraków, które znalazło swoją siedzibę w odrestaurowanych ze środków Narodowego Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa dawnych koszarach i magazynach aprowizacyjnych⁹ (ryc. 7, 8).

Warto pamiętać, że Twierdza Kraków to wartości ekonomiczne, techniczne, ale też niematerialne, rozumiane jako tradycja wydarzeń militarnych i niemilitarnych, które w tym otoczeniu rozgrywały się przez ponad 120 lat. Istnienie twierdzy wpisało się w historię miasta i jego tradycję, jest dowodem na kontynuowanie roli Krakowa jako ważnego węzła obronnego przez wieki¹⁰.

Fundacja Janus wystąpiła więc z inicjatywą, która ma na celu ochronę dziedzictwa kulturowego pod różnymi względami¹¹. W przedstawionym przez nią projekcie¹² zaproponowano wykorzystanie Twierdzy Kraków, ukazując jej wartości naukowe, historyczne, zabytkowe, estetyczne, krajobrazowe i ekologiczne. Autorzy projektu przewidzieli:

- utworzenie z wszystkich obiektów fortecznych dawnej twierdzy jednego zespołu historyczno-krajobrazowego o znaczeniu ponadregionalnym, poprawiającego standardy życia w mieście i promującego Kraków,
- utworzenie na bazie wybranych budowli fortecznych otwartego, rozproszonego ekomuzeum twierdzy,
- poprawę jakości życia mieszkańców Krakowa dzięki powiększeniu zasobu zieleni miejskiej, opartemu na scaleniu w jeden system zasobu zieleni fortecznej i istniejących parków miejskich. Zieleń forteczna to ciągle jeszcze niedoceniany element systemu

⁹ Por. J. Środulska-Wielgus, K. Wielgus, *Obrona Twierdzy Kraków*, s. 4.

¹⁰ Por. tamże, s. 103-113.

¹¹ Więcej o misji i celach Fundacji m.in. na stronie <http://bazy.ngo.pl/search/info.asp?id=111452> 7.01.2012.

¹² Wszystkie informacje o projekcie podaję na podstawie W. Brzoskwinia i in. [2005].

zieleni Krakowa, w którym schronienie znalazło wiele dzikich zwierząt i unikalnych gatunków roślin.

Ryc. 7. Twierdza Kraków – Fort Kleparz, fragment z wjazdem na teren Piwnicy Win Importowanych

Fot. Ewa Wojtoń

Ryc. 8. Twierdza Kraków – Fort Mogilski, tablica informacyjna

Fot. Ewa Wojtoń

Dalsze losy i rewitalizacja twierdzy zależy od miasta Kraków, które jest właścicielem znacznej większości obiektów, lub ma je w zarządzie. Faktycznie w rok po przygotowaniu strategii przez Fundację Janus, w październiku 2006 r. Rada Miasta Krakowa przyjęła dokument „Ramowy program ochrony i rewitalizacji zespołu historyczno-krajobrazowego Twierdzy Kraków” [Uchwała... 2006]. W zapisach programu odwołano się do dokumentu

przygotowanego przez Fundację, zaznaczając konieczność zarządzania i objęcia ochroną twierdzy jako całości poprzez jej rewitalizację i adaptację na cele muzealne, kulturalne, oświatowe i turystyczne, zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju. Ustalono zostały formy ochrony, wpisanie do rejestru zabytków¹³, ustanowienie 7 parków kulturowych¹⁴, wreszcie zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. W dokumencie zapisana została konieczność utworzenia trasy dydaktyczno-turystycznej dla turystów pieszych i rowerzystów oraz muzeum rozproszonego Twierdzy Kraków na bazie Fortu 44 Tonie. Autorzy uchwały zaznaczyli, że takie muzeum stanowiłoby wizytówkę i zachętę do odwiedzania innych, niewchodzących w jego skład obiektów twierdzy. Zalecono także podejmowanie działań mających na celu nabycie tych nieruchomości, które nie stanowią własności Skarbu Państwa ani Gminy Kraków, zabezpieczanie niszczących obiektów oraz prowadzenie szerokiej akcji edukacyjnej i promocyjnej związanej z twierdzą. Dla tych, którzy będą zainteresowani przejęciem wybranych obiektów militarnych w użytkowanie, zaproponowano ulgi podatkowe przez określony czas.

Rewitalizacja terenów fortecznych szansą rozwoju regionu

Rola turystyki ostatnimi czasy znacznie wzrosła, zarówno pod względem ekonomicznym jak i społecznym, i obecnie postrzega się ją jako istotny czynnik wspomagania rozwoju gospodarczego miast i regionów.

Jak pokazują przedstawione przykłady, nie istnieje jedna jedyna metoda adaptacji zabytków architektury obronnej. Niepotrzebne są też często wielkie środki finansowe na ich rewitalizację, ale zawsze konieczny jest dobry pomysł na adaptację, spory nakład pracy oraz konsekwencja w podejmowaniu i realizacji zadań. Ważna jest też współpraca w zakresie sformalizowanego lub niesformalizowanego partnerstwa publiczno-prywatnego.

Być może warto zastanowić się nad wspólnym, ogólnopolskim programem, który promowałby wszystkie, a przynajmniej te najważniejsze, najcenniejsze twierdze w kraju, poprzez utworzenie szlaku lub szlaków fortecznych. Taka wspólna baza internetowa oraz oznakowanie w terenie ułatwiłoby zainteresowanym dotarcie do innych ważnych obiektów, czasem szerzej nieznanym, gdyż informacja przy obiekcie, choćby najprostsza, powoduje, że nawet przypadkowy turysta może zatrzymać się przy konkretnym zabytku na dłużej, a to daje szansę na spowodowanie jego dłuższej obecności w konkretnym miejscu.

Rozwój turystyki obiektów militarnych, który obserwujemy w Europie w ostatnich dziesięcioleciach, dopiero od niedawna i w stopniu jeszcze ciągle ograniczonym dotyczy Polski. Tymczasem to właśnie nasz kraj ma na tym polu znaczne możliwości, których wykorzystanie może uczynić z Polski nowy, atrakcyjny przedmiot turystyki militarnej w skali świata. Co za tym idzie, może przynieść istotne korzyści ekonomiczne, ważne zwłaszcza w przypadku obszarów o niewielkich możliwościach rozwoju [Rohrscheidt 2009; s. 1].

W Polsce występuje duży dysonans między znacznym potencjałem, jaki posiadamy w zakresie turystyki militarnej, a skromną ofertą uwzględniającą ten potencjał w militarnej

¹³ Obecnie wpisanych jest 27 obiektów (stan na grudzień 2012), dane ze strony Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków http://www.wuoz.h2.pl/site/index.php?option=com_content&task=view&id=23&Itemid=47

¹⁴ M.in. Rajska-Kosocice, Lotnisko (Muzeum Lotnictwa), Krzemionki Podgórskie, Skotniki-Bodzów, Mydlniki-Tonie, Dłubnia, Zwierzyniecki Park Kulturowy.

turystyce kulturowej i jej nie do końca przemyślaną promocją. Szans rozwoju tego typu turystyki należy szukać we właściwym zagospodarowaniu istniejących miejsc i obiektów, ich organizacji i nowoczesnej promocji, gdyż większość atrakcji militarnych nie jest należycie przygotowana, by przyjmować nowoczesnego turystę.

W obecnych czasach nie wystarczy upamiętnienie, konieczne jest inicjowanie wydarzeń, które mogą zwiększać atrakcyjność miejsca, następnie ich promowanie, a wreszcie organizowanie wycieczek tematycznych, regionalnych.

Dobrze zachowane obiekty militarne, do której to kategorii można zaliczyć omówione przykłady ze wszystkich trzech miast, stanowią ważny element miejskiego krajobrazu i jego historii, dlatego tak istotna jest dbałość o nie, znalezienie im właściwej funkcji, wreszcie odpowiednia akcja promocyjna i informacyjna, które mogą doprowadzić do tego, że staną się one atrakcją dla odwiedzających i spowodują wzrost gospodarczy regionu i podniesienie poziomu życia mieszkańców.

Literatura

1. Brzoskwinia W., Leśniewicz-Kosturski J., Mikulski M. J., Środulska-Wielgus J., Wielgus K., 2005, *Inicjatywa obywatelska Otwarta Twierdza: strategia oraz założenia programu ochrony i rewitalizacji Twierdzy Kraków na lata 2005-2015*. Fundacja Ochrony Zabytków Techniki i Dziedzictwa Kulturowego Janus, Kraków.
2. Idzikowski T., Wielgus T. K., 2011, *Rewaloryzacja krajobrazu warownego Twierdzy Przemyśl*. Renowacje i Zabytki nr 1, Kraków.
3. Janczykowski J., 2002, *Z problematyki adaptacji krakowskich fortów*. UMK, Oddział Ochrony Zabytków, Kraków.
4. Jędrysiak T., Rohrscheidt A.M. von, 2011, *Militarna turystyka kulturowa*. Polskie Wyd. Ekonomiczne, Warszawa.
5. Klupsz. L., 2007, *Ochrona krajobrazu fortecznego*, [w:] *Przyroda i miasto*, t. 10, cz. 2. Wyd. Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa.
6. *Lokalny program rewitalizacji miasta Giżycko*, 2010, Giżycko.
7. *Lokalny program rewitalizacji miasta Przemyśla na lata 2010-2015*. 2011, Zał. nr 1 do Uchwały Nr 40/2011 Rady Miejskiej w Przemyślu z dnia 31 marca 2011 r.
8. Molski P., 2007, *Forteczne parki kulturowe. Specyfika lokalna a formuła parku*, [w:] *Zabytki architektury obronnej: ochrona, zagospodarowanie, zarządzanie*, pr. zbior., Wyd. PKN ICOMOS, Urząd Gminy Stoszowice, Forteczny Park Kulturowy w Srebrnej Górze, Srebrna Góra.
9. Molski P., 2000, *Współczesne koncepcje ochrony architektury obronnej*, [w:] *Badania i ochrona zabytków architektury w Polsce w XX wieku. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej staraniem Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, Generalnego Konserwatora Zabytków i Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w stulecie urodzin Profesora Jana Zachwatowicza w dniu 4 marca 2000 r.* Oficyna Wyd. Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, Warszawa.
10. *Program opieki nad zabytkami Gminy Miejskiej Kraków na lata 2010-2014*. 2010, Kraków.
11. Rohrscheidt A. M. von, 2009. *Polska: największe muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej*. Turystyka Kulturowa [czasopismo internetowe], nr 2.
12. *Strategia rozwoju turystyki dla Miasta Przemyśla na lata 2008-2015*, 2007, Polska Agencja Rozwoju Turystyki SA, Warszawa.

13. *Strategia rozwoju turystyki województwa podkarpackiego 2007-2013*, 2006, Polska Agencja Rozwoju Turystyki SA, Warszawa.
14. *Strategia sukcesu Miasta Przemyśla*. Zał. nr 1 do Uchwały Nr 168/2012 Rady Miejskiej w Przemyśle z dnia 28 czerwca 2012 r.
15. *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta Przemyśla: aktualizacja 2004/2005*. Cz. 3. *Kierunki zagospodarowania przestrzennego*. Zał. nr 1 do Uchwały Nr 26/2006 Rady Miejskiej w Przemyśle z dnia 23 lutego 2006 r.
16. *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Giżycko. Kierunki zagospodarowania przestrzennego (tekst ujednolicony)*. Zał. nr 1 do Uchwały Nr IX/32/11 Rady Miejskiej w Giżycku z dnia 27 kwietnia 2011 r.
17. *Studium wykonalności dla terenu Twierdzy Boyen w Giżycku*. 2009, przygotowane dla Gminy Miejskiej Giżycko przez IPG Sp. z o.o., INW-EKO Consult. Kraków-Zielonki.
18. Środulski-Wielgus J., Wielgus K., *Obrona Twierdzy Kraków*, [w:] Gazeta Krakowska, 28 października 2011, Kraków.
19. Środulski-Wielgus J., Wielgus K., Tatar M., 2007, *Przemyśl – wspólna twierdza*, [w:] *Nasz Bug. Tworzenie warunków dla rozwoju obszarów przygranicznych Polski i Ukrainy poprzez waloryzację i ochronę dziedzictwa kulturowego i naturalnego*, Lublin 26-27 listopada 2007 [mps].
20. *Uchwała Nr CXIX/1294/06 Rady Miasta Krakowa z dnia 25 października 2006 Ramowy program ochrony i rewitalizacji zespołu historyczno-krajobrazowego Twierdzy Kraków*.
21. *Uchwała nr XV/174/03 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 22 grudnia 2003 r. w sprawie uchwalenia Planu zagospodarowania przestrzennego województwa małopolskiego*.
22. *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, Dz. U. nr 162, poz. 1568, z dnia 23 lipca 2003.

NEW FUNCTIONS WITHIN THE OLD CITY WALLS: REVITALIZATION OF FORTRESS STRUCTURES AS AN OPPORTUNITY FOR DEVELOPMENT AND PROMOTION, USING SELECTED EXAMPLES

Abstract. For a long time fortifications were on the margin of interests of different types of specialists. Now we could observe the situation in Poland is changing, because of free market (regards as well ownership as legal status). That situation could be simultaneously a chance or a threat. The biggest problem is with XIXth and XXth century military objects, because of their dimension. They should be treated as a whole, but it is hardly possible. Fortifications are considered by the societies rather as a source of building materials than a valuable monuments. But it is going to be better.

Taking into consideration number of styles and schools of architecture, fortifications in Poland seem to be of a big potential for tourism and could raise up the living standard.

The 90s of the XXth century became a breakthrough, management plans, protection programmes were created. Also tourist routes, culture and recreation parks, hotels, museums, restaurants were opened in previous military buildings.

But co-operation between local and central governments and support from local societies is needed.

Key words: revitalization, development, promotion, fortification areas, military tourism, fortress, cultural park.

Mgr Ewa Wojtoń
Międzynarodowe Centrum Kultury
Kraków